

SZILÉNOSZI EMLÉKIRATOK

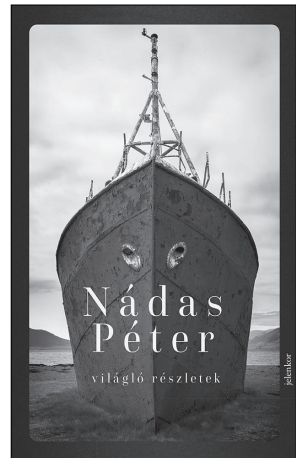
Nádas Péter: Világló részletek

Megrendülve teszi le az ember ezt a több mint 1200 oldalas, két vaskos kötetre osztott monstrumot – azzal, hogy valami jelentős dologban volt része. Ez a hatás egymásnak merőben ellentmondó érzésekből és ítéletekből összegződik. Impozáns portrékat látunk, és bámulatos leírásokat, körülírásokat. Kényszeres akribiával rekonstruált eseményeket, amelyeket átrágva – olykor oldalak tucatjain keresztül az unalmat sem elkerülve – kell előre haladnunk. Nagy jeleneteket, amelyek sorsokat és világokat foglalnak össze. Kis jeleneteket lenyűgöző írói gazdagsággal. Ellentmondásra ingerlő bölcsekedéseket, vitathatatlan és mély igazságokként előadva. A régi nagy regényeket idéző enciklopédikus tudás-közlést. Modoros fordulatok idegesítően sűrű visszatérését. Részleteket, amelyek visszaidézik, megvilágítják, más fénybe állítják Nádas remekműveinek (*Egy családregény vége, Emlékiratok könyve, Párhuzamos történetek*) motívumait, alakjait, történeteit. Csodálatos prózát és néha igen rossz mondatokat.

Elcsépett hasonlat, még sincs alkalmasabb: sodró, áradó folyó ez a memoár, összeszűkülő, felgyorsuló szakaszokkal, szétterülő, lelassuló szelvényekkel, s még az is igaz rá, hogy „szélein marad vesztég hínárja, s partján a holt-víz hátra kanyarúl”. Előtte is folyt már, hogy elkezdődött, és utána is folyik még, hogy befejeződött. Nem tervezett (ahogyan előttünk áll), hogy mikor mi ömlik bele, mi táplálja. Formátlan, amennyiben nem kiszámítható, hogy mikor merre vág utat magának, hogyan halad előre és vissza. Az olvasás, amely minden jelentős írónál megtanít saját magára, itt csak arra tanít, hogy ne adjuk fel, mert minden szedett-vedett hordalékot görgető részt követ valami, ami nemcsak nagy irodalom, hanem sorseseemény – az olvasó sorseseménye is. S még csak az sem következik ebből az élménybeszámolóból, hogy valamiféle „megszerkesztetlenségről” beszélnek, és azt kárhoztatnám, vagy rövidítést látnék indokoltnak, mert ezek az ismétlődő csúcstapasztalatok mintegy visszamenőleg honorálják, s még talán szükségessé is teszik a megtett út fáradságait, vagy – ami a sorok íróját illeti – ingerültségeit.

Néhány keretfeltételt persze megszabott, néhány döntést meghozott Nádas. Ezek a következők: 1. önéletrajza lényegében Budapest ostromától a forradalomig, 1944-től 1956-ig, eszmélésének első emléknymaitól tizennégy éves koráig tart; 2. emlékiratának két fő forrása van: az emlékezet elemzése (tulajdonképpen ezek a „világló részletek”), illetve a dokumentumok kutatása, amelyeknek elsődleges forrása egy – úgy látszik – meglepően épen maradt családi archívum, amelyet az író levéltári, könyvtári és internetes kutatással egészít ki. Harmadik forrásként megemlíthetjük az „oral historyt”, ismerősök és rokonok régebbi vagy újabb tanúságtételét, s negyedikként a helyszínek fölkeresését, amelyek nemcsak saját életének hely-

Jelenkor Kiadó
Budapest, 2017
1212 oldal, 7999 Ft



színei, hanem családtagjaié is (a legalaposabban ábrázolt ilyen helyszíni kutatás azt a francia koncentrációs táborot veszi célba, ahol nagynénje férje, Aranyossi Pál raboskodott Rajk Lászlóval); 3. ezzel mindjárt korrigáljuk az 1. pont megszorítását: ami a kutatást illeti, az kiterjed a család múltjára is, valamint 1956 utáni eseményeket is megtudunk, elsősorban apja másfél évvel későbbi öngyilkosságát, s az önjellemzéssel vagy fontos családtagok jellemzésével összefüggésben részleteket Nádas későbbi életéből (nagybátyja, Aranyossi Pál szellemi hanyatlását például Mészöly Miklóssal világítja meg), amelyek azonban soha nem a majdani íróra, hanem a korai életszakaszra utalnak; 4. ám mivel a könyv az önéletrajz-irodalomban merőben szokatlan módon erre a szakaszra, a gyermekkorra és a kiskamaszkorra szorítkozik, a műnek szükségképpen családrajznak is kell lennie.

A család pedig módot ad – s ez nyilvánvaló ambíciója Nádas művének – a magyar és néha a világtörténelem és társadalomtörténet egy jelentős szeptének ábrázolására, mondjuk így a zsidók emancipációjától a szegényparasztság és proletariátus emancipációjáig. Apai fölmenői között vannak a liberális magyar zsidóság jeles képviselői, a modernizálódás, asszimiláció élharcosai. Családjának ez az ága a felső középosztályhoz tartozik, apai nagyapjának vállalata és földbirtoka van (noha anyagi helyzetük változó, hol fenn, hol lejjebb). Az anyai ág viszont alsó középosztálybeli kispolgár familia, a nagyapa önálló műhelyhez sohasem jutó, nővére alkalmazásában álló ékszerész, nagyanyja végtelenül primitív, a kispolgári lét legalsó peremén álló, ortodox zsidó családból származó, a magyarba minduntalan jiddis szavakat keverő asszony. Apja és anyja is illegalista, akik a háború után kommunista funkcionáriusok lesznek. Anyai nagynénje (anyja halála és apja öngyilkossága után gyámja) és annak férje kommunista a francia emigrációban, hazatérésük után perbe fogásuktól alighanem csak Rákosi személyes halála menti meg őket. Holott a Rajk-per koncepciójának egy fontos eleméről, arról, hogy a Gestapo és az amerikai kém-szolgálat (!) szöktette meg Rajkot a francia gyűjtőtáborból, ki tudhatná jobban, hogy szemszedett hazugság, mint Aranyossi Pál, aki együtt szökött vele?

Az életrajzi véletlen tehát az író kezére játszik számos bizalmas ismeretet a kommunista arisztokrácia és a felsőbb állású köznemesség történetéből és életviszonyaiból. Arról a típusról (típusokról) van szó, amelyet a köznyelv egykor funkcinak nevezett. S máris kijelenthetjük, hogy Nádas egyik nagy tette ebben a műben valamifajta írói igazságszolgáltatás ezeknek az embereknek, akik – bármi is történt velük és irányzatukkal – a század egyik nagy felszabadító mozgalmába léptek be. Nem rehabilitáció ez: költői igazságszolgáltatás. S ezt a regény műfajának szellemében éri el: minden egyes szereplő igazságának keresésével. Megmutatja a nemes, bátor – esetenként hősies – döntést: a munkásmozgalmában és az ellenállásban való részvételt. A koalíciós idők újjáépítési, társadalomszervezési eufóriáját. Amelybe a kékcédulás választási család is belefért. Az alsó osztályok emancipációjának és mobilizációjának pátoszát, amely egy ideig elfedte a diktatúra embertelenségét és újrászerveződő társadalmi egyenlőtlenségét. S végül is itt dől el minden, mikor és hogyan növekszik a rosszérzés, elvegyülve félelemmel, öncsalással.

Érzem, hogy a fenti leírás nem tud kilépni abból a sémából, amely a Kádár-kor csaldott kommunistáit jellemezte. De ez az én leírásom, és nem az író hibája. A séma ugyanis szolgált valamire, magantságra, önvizsgálásra, aminek semmi köze Nádas céljaihoz. Ő sorsokat jelenít meg, amelyekben megmutatkozik a felszabadítás, az egyenlőség-teremtés, a kollektívizmus eszméjének (és valóságának!) energiája (amiképpen két nemzedékkel korábban a liberalizmus emancipatorikus energiái), s amelyben egy ideig helyet találhattak az olyan – Nietzsche szavával – aszketikus papok, mint amilyen az író anyja és apja volt. Különösen az anya extrovertáltabb, nyíltabb, offenzívebb, ami szívében, az a száján-természetében mutatkozik meg a tragikus konfliktus.

Három részletet említek. Az első a költözés. Mivel a szülők valamelyikét magasabb polcra szemelték ki, ami valamiért – ez kinyomozhatatlannak bizonyult – végül is nem

következett be, el kellett költözniük egy elhagyott svábhegyi burzsujlakásba, Rákosi közelébe. Aki emlékszik erre a környezetre az *Emlékiratok könyvéből*, nem téved. Most új elemekkel egészül ki a hegy szociológiája, ahogyan az egykori cselédek, napszámosok, béresek állattartó, s feketéző kisgazdaságaira, s az egykori privilegizáltaknak a kitelepítésekkel erősen megritkított maradványaira rátelepül az új privilegizáltak világa, amely megismétlődik az iskolában, ahol az számít (gyűlölet és elismerés tekintetében egyaránt), hogy kit milyen autóval visznek oda. A szülők – az anya által nagy erővel képviselt – kommunista aszketizmusa ellene feszül ennek az új szociális rétegződésnek, a nomenklatura elkülönülésének, de ez csak szélmalomharc lehet.

A második az a szűkkörű értekezés, ahol Rákosi Mátyás elvtársi vitára bocsátja a később megvalósított abortusztörvény tervezetét. Az író Benke Valéria szóbeli tanúságtétele alapján idézi föl, ahogy anyja ott botrányt csinált, s igaz – Nádas is föltételezi –, talán a jó király-rossz tanácsadók sémájának igazságában bízva kipakol, s kivörösödve, szenvedélyesen fölhozza azokat a népjóléti, az egészségügyi, a szociális hálózat hiányára, s a nők önrendelkezési jogára vonatkozó ellenérveket, amelyek mind telibe találnak. A következmény nem börtön, csak lefokozás. Egy regény nem habozna a most következő halálos betegséget mintegy a lét alapjait érintő csalódás következményeként ábrázolni. Az emlékirat referenciálisabb műfajában az író ezt csak lehetőségként veti föl.

A harmadik az a hatalmas írói tabló, amelyen a már halálos beteg anyja az általa szervezett és levezényelt május 1-jén a tribün elé érve torkaszakadtából éljenzi Rákosit és a pártot. Valaha Lukács fabrikált egy híres közmondásból egy másikat, elfelejtve, hogy a szülőháza adott, a pártot pedig választják. Így lett a *right or wrong, my country*ből *right or wrong, my party*. Ami sok mindent kifejez a kommunista mozgalom elfajulásából. Amikor ez a kétségbeesett éltetés bekövetkezik, a szülők már mindent tudnak a kiagyalt perek iszonyatos hazugságáról, a padláslesöprésekről, a nagy terrorról. És mégis. Más változatban hasonló ismétlődik meg a nagynénivel, a munkásmozgalom – ahogy egykor mondani szokták – régi harcosával, aki családi eredetéből hozza magával nagyasszonyi allűrjeit, akinek a nemzetközi emigrációban, több kommunista párt tagjaként már sok-sok hályognak le kellett hullania a szeméről, akinek a többségnél sokkal tájékozottabban kellett látnia a kommunista diktatúra természetét, de aki mégis árulónak tekintette azokat, akik levonták e felismerésekből a konzekvenciát, s akinek – még a hatvanas években is – minden kritikára az a fő érve, hogy őt a pártnak kell eltemetnie.

Hatalmas nőalakok ezek. Tegyük hozzá harmadiknak az anyai nagymama, Nussbaum Cecília felejthetetlen portréját, a kicsinyesség, a szűk világ, az előítéletek (nem utolsósorban a rasszizmus), az univerzális féltékenység és irigység, a medrükből kicsapó dühök érzékileg is viszolyogtatóra stilizált monumentális emlékművét. S nemcsak az alakok rajzában érzük tetten a nagy irodalmat, hanem jelenetek, események, leírások tucatjaiban. A dunai átkelésben a felszabadulás után a lerombolt hidakat először pótló pontonhídon a Sziget utca torkolatában, amelyet a népnyelv Mancsi-hídnak nevezett a Margit-híd nyomán. A polgári ház nagymosásának nagyszerű, mozgalmas képében. Az első iskolaévek rajzában. A topográfiai képzetben, amely városrészek, utcák, valamint házak, gangok, lakások, szalonok, enteriőrök grandiózus leírásában mutatkozik meg.

Mindaz, ami ebben a könyvben megjelenik, az emlékezet elemzésének eredménye, vagy legalábbis ez az önanalízis szabja meg azokat a kutatási feladatokat, amelyeket az író kiszab magára és elvégez. Ez az a fikció, amely egyben tartja a roppant terjedelmű szöveget. Nádas tehát nem történetet mond. Maga a cím is erre utal, hogy részleteket, mozzanatokat olvasunk, vannak történetek a memoárban, amelyek befejezetlenek maradnak (nem tudjuk meg, miért távozott szinte menekülésszerűen a kis cselédlány Nádasék házából, s nem ismerjük meg a nagy megszegyenítési jelenet kimenetelét, amikor az emlékezőre unokanővérenek súlyos és igaztalan vádját elhívve durván rátámad a nagynénje),

s maga az élettörténet is csak rövid részlet az önéletíró életéből. Am kétségtelenül az a részlet, amelyben lelki alkatunk, alapvető képességeink, korlátaink kialakulnak, méghozzá jórészt abban a korai időszakban, amelyre általában már nem emlékezünk.

Ez Nádas művének egyik kockázata, hogy olyan hihetetlenül korai időben veszi föl az emlékezés fonalát, s idéz föl döbbenetesen plasztikus és részletes emlékeket – első emléképe idején alig több mint másfél éves –, amelyeket általában eltakar az úgynevezett infantilis amnézia, s amelyekre csak történetekként, méghozzá később, hozzátartozóinktól hallott történetekként „emlékezünk”. Ezenközben az egész mű fikciója a narratívával szemben a direkt emlékezésre hagyatkozik. Ez az extrém korai emlékezés összefügghet a megszállás, az ostrom és az üldöztetés traumájával. Ugyanez másoknál éppenséggel a gyermeki amnézia idejének extrém meghosszabbodását idézheti elő. De ezt a kérdést zárójelbe teszem, és egy másik dilemmát vetek föl.

Arról van szó, hogy a döbbenetesen plasztikus és részletes emlékfoltok, amelyeknek alapja mindenkor valamiféle érzéki észlelet (ezek közül Nádasnál az irodalomban szokásosnál jóval nagyobb szerepet kap az undor és a vonzás formájában egyaránt az illat), egy intellektuális reflexióval párosul, amelynek tartalma az, hogy az emlékező nem értette azt, amire emlékezik. A nem-értés a mű minduntalan visszatérő jelentékeny motívuma, amely ugyanakkor paradox, s talán nem is feloldott viszonyban van a részletek előbb jellemzett csodálatos világlásával. Nem úgy van-e, hogy (esetleg helytelenül, félreértve) általában mindig mindent megértünk? Ezen azt értem, hogy a maga szintjén mindenki egy megértett mindennapi világban él, s amit nem értünk, azt kiszelektáljuk, akár úgy, hogy meg sem halljuk, akár úgy, hogy elfelejtjük. Valaminek a tudatosított nem-értése gyakran előfordul, de mint üzemhiba, amelyet kijavítunk, vagy törölünk.

Nádas gyakran magának a szónak a nem-értésével jellemzi a mindennapi életnek ezt az egyetemes nem-értését. Nem ért egy szót, találgatja az értelmét és tanácstalan. A kitarzott nő esetében például arra gondol, hogy fizikai értelemben kitarjták valahonnan. Ennek kapcsán beszéli el azt a döbbenetes esetet, hogy egy hisztérikus cseléd lány valóban kitartotta őt a folyosói gangon a mélység felé, hogy megrendszabályozza.

Nem tudom. Az én tapasztalatom már a szavak szintjén is ellentétes. A családban előforduló esetek, hogy a Mechwart térből Lekvár tér lett, a melltartóból melltorta, a – talán – Mérei által följegyzett csodás szótévesztés, hogy a pszichopátát kis gyerekek pici hópatának értették, vagy Both Gabi gyűjtéséből a „sós kútba tesznek” ily módon való értelemtulajdonítása: jönnek a törökök, sós rudat esznek, mind arról tanúskodnak, hogy a nem-értés helyére megpróbál betörni az értés, s ez akár sikerül, akár nem, semmi nem marad hosszán a meg nem értettség állapotában. Igaz, Nádas a nem-értésre vonatkozó mondatainak nyelvi állapota mindig bizonytalan: egyszerre vonatkozik a gyermekkori nem-értés *helyzetére*, és a nem-értésnek a felidőzés időpontjában történő *magyarázatára*.

S itt belép egy majdhogynem nyelvi tikknek nevezhető fordulat; olyan sokszor ismétlődik, hogy már-már kínosnak nevezhető. Ilyenkor azt rögzíti az író, hogy több évtizednek – máskor pontosabban meg is mondja: legalább két évtizednek – kellett eltelnie, amíg ezt vagy azt megértette. Ez legalább egy esetben önkéntelenül humorossá is válik: „Legalább húsz évnek kellett eltelnie, míg egyszer végre megértettem, hogy a tők alatt az emberek mit értenek.” Az én alig négy évvel későbbi tapasztalatom alapján hihetetlenül valószínűtlen, hogy az író egyetlen osztálytársa sem fenyegette meg tökönrúgással, de ha így is lenne, a híres közmondást – *Se non è vero, è ben trovato* – megfordítva – *Anche se è vero non è ben trovato* – mondhatnánk, hogy ha igaz is, nincs jól eltalálva. De itt sokkal komolyabb dologról van szó, ha egy ilyen nagy és tudatos író rajtafogható a fenti fordulat túlhalmozásán.

Az a magyarázatom, hogy ezek a mondatok egy ki nem mondott fordulatra utalnak: arra, hogy a nem értett világ valamikor, harmincas éveiben megértetté vált. Ez korántsem kedvező fordulat, valamiféle felvilágosodás: összefüggésben állhat a könyvben szóba ho-

zott erős öngyilkossági késztetésekkel és önanalízissel. A felismerés lényege éppen a kétségbeejtő nem-értés megértése. Másodszor a megértett emberi lét a szilénoszi bölcsességhez vezet: az embernek a legjobb lenne meg sem születnie. (Születése kapcsán és máshol is beszél erről.) Harmadszor a radikálisan felfogott nem-értés megértéssé konvertálása a radikális, apodiktikus változatnak kedvez. Nádasban van valami olthatatlan vágy spekulatív igazságok ellentmondást nem tűrő megfogalmazására, és ezek általában, mondjuk, amikor a könyvben a marxizmusról mondja el a véleményét – hogy is mondjam? –, könyvnyelműiek. Amikor olyan aforizmákat közöl, hogy „a rasszizmus az erekció legősibb közös imádata”, akkor az olvasó hajlamos azzal a kommentárral napirendre térni fölötte, hogy: vagy nem. Mély belátásra akkor jut – például a jóságról, jóság és gonoszság párhuzamos működésének egy emberben való lehetőségéről vagy bürokratikus praxisok összehasonlításáról szólva –, amikor jól választja meg az absztrakciós szintet, közel marad a tapasztalathoz, és írói gyakorlatából indul ki.

Térjünk vissza a nem-értéshez. Fölmerülhet, hogy bármennyire is létünk lényegéhez tartozik életvilágunk mindennapi szinten való megértettsége, ez arra az individuumra, akit Nádas felidéz, mégsem jellemző. S valóban, az író ismételtelen utal „autizmusára”, autisztikus beállítottságára. Ám az a defektus, amelyre ezek a fogalmak utalnak, kevésbé a kognitív, hanem inkább az érzelmi és a kommunikatív megértés hiánya. Az önéletrajzíró magányos kisgyerekről ír, de azért korántsem az autisztikus magány börtönében, és sok minden szől nem-értése ellen. Nincs még öt éves, amikor az otthon hallott dolgokat összerakva egy öreg, kiscsapatparti rokonnal sétálva képes elárulni a kékcédulás választás tervét. Iskolásként pedig ugyan általában értetlenül kivonja magát a bandázásból, kakaskodásból, de pontosan érti – méghozzá a leírás szerint érzelmileg, azaz „ösztönösen” –, hogy mikor kell egy jól irányzott ütéssel megvédeni magát, és ezzel megakadályozni, hogy páriává váljék. A legfőbb argumentum azonban a kiterjedt és általános hermeneutikai defektus szemben magának a könyvnek a *világa*, hiszen egy nem-értő lénynek nincs világa.

Annak a paradoxonnak, amelyet megpróbáltam feltárni, számos következménye van. Hiszen az író természetesen nem valami szeszélyből ábrázolja gyermekkorát az értelemtulajdonítás állandó zátonyra futásának, megteremtve annak ellenpontját is az apa minden elmagyarázni akaró hiperracionalizmusában. Aminek a szimbólumál szánja a nem-értést, s amiért így rekonstruálja, illetve analizálja emlékképeit, az a mindennapi szintnél magasabb, történelmi és egzisztenciális nem-értés, amely – ellentétben a mindennapi nem-értéssel – legitim, és az emberi nem örök problémája. Arról van szó, hogy a kommunizmus és a faszizmus rémtettei végső soron nem érthetők, a különböző emancipációs törekvések összeomlásai végső soron nem érthetők, és hogy az élet értelmére végső soron nincs válasz. Amikor egy ostoba tanítónő az iskolában mindenkinek megmondja, hogy mi lesz belőle, akkor hősünkhöz érve azt mondja, hogy belőle nem lesz semmi. És ezzel az író visszatekintve mélyen egyetért. De ahogy Shakespeare a *Hamlet*-ben különbséget tesz között, hogy valaki semmit nem lát vagy a semmit látja, s ahogy Nietzsche a *moral genealogiájában* azt mondja, hogy az ember inkább akarja a semmit, minthogy semmit se akarjon, különbséget kell tenni a semmi érhető (negatív) és érthetetlen (pozitív) fogalma között.

Mindenestre a buta tanítónőnek a hétköznapok szintjén nyilvánvalón nem lett igaza. A kortársi világirodalom egyik legnagyobb alakjának mégsem magakellettő kacérsága, hogy igazat ad neki. S ebből következik, hogy memoárja nem lehet valamiféle fejlődésnek, nevelődésnek a története. Hogy az a belerejtett titok, a törekvés valahová, nem a gyermekből valakivé válás, a „megcsinált élet” irányába megy, hanem a meg-nem-értésből az értelmetlenség megértésének és igazolásának tragikus és destruktív bölcsessége felé, amelyet szilénoszinak neveztem. A kérdés az, hogy miképpen lehet ez a próza anyaga.

Alighanem ebből a dilemmából ered a *Világító részletek* feltűnő töredezettsége. Említettem már azt a sajátosságát, hogy ott fejeződik be, ahol az önéletrajzok az előjáték

után el szoktak kezdődni. Tegyük hozzá, hogy ennek a memoárnak nem a szerző a főhőse (sőt, bizonyos értelemben anti-szubjektum, viszonyainak médiuma), hanem gyermekkori világának alakjai: anyja, apja, nagynénje, nagybátyja, anyai nagyszülei. Komolyan kell vennünk az alcímet is: *Emléklapok egy elbeszélő életéből*. Ám azon kívül, hogy megtudjuk, nagyon korai az az elhatározás, hogy író lesz, s remek oldalakat olvasunk korai irodalmi élményeiről (egyszer még hatásösszefüggést is feltárva későbbi művével), ez a könyv nem arról szól, hogy miképpen lesz valaki elbeszélő. Az emléklapok azért vették egy elbeszélő életéből, mert el tudja őket beszélni. S amit el tud beszélni, az nem más, mint egy nagyszabású, szabálytalan családrégény és történelmi régény.

Újra kell tehát gondolnunk Nádas könyvének műfaji státuszát. Mintha kétfelé vágná e mű hatalmas korpuszát két lehetséges megközelítés. Az egyik az a sajátos memoár-forma, amely a nem-értéstől a tragikus megértésig vezet. Erről részletesen beszéltem, s most csak annyit kell hozzátennem, hogy ami talán oldhatná a paradoxitát, az ironia, ahogy sehol másutt az életműben, itt sem áll az író rendelkezésére. (A szöveg néhazori humorát vagy gyakoribb parodisztikus törekvéseit, illetve azt, hogy *mások* kettős beszédét, elhallgatásait feltárja, nem szabad az ironikus beszédmóddal összetéveszteni.) A másik az a fikció, amelynek anyaga nem-fikció; egy régény, történetesen a saját élet tényeiből. S ha ez utóbbi értelemben gondoljuk el a könyvet, akkor észrevevesszük, hogy Nádas tulajdonképpen egész életművét még egyszer színre viszi, s amit fiktív kontextusokba helyezett (a Svábhegytől az 1956. október 23-i nagyjelenetig a Parlament előtt, az újlipótvárosi polgári enteriőröktől az *Emlékiratok könyve* Fideliojáig, a halálközeli élménytől a nagyapa tanításáig és tovább), azokat most visszahelyezi az önéletrajzi fikció kontextusába. Erről sokat fogunk még olvasni a *Világoló részletek* most kezdődő kritikai fogadtatásában.

Mindenesetre, úgy ahogy itt áll előttünk a maga idomtalan nagyszerűségében: le a kalappal.